

VARGA BEÁTA

**A „kelet-európai harmincéves háború”
a perejaszlavi szerződéstől az andruszovói egyezményig
(1654–1667)**

The “Eastern European Thirty Years’ War” from the Pereyaslav Agreement to the Truce of Andrusovo (1654–1667). In 1654, the so-called “Eastern European Thirty Years’ War” broke out between Russia and the Polish–Lithuanian Commonwealth (*Rzeczpospolita*) for the possession of Ukraine (1654–1686), which marked the beginning of Russia’s successful western expansion. The tsarist government justified Russian great power aspirations (“collecting Russian lands”) with the “Moscow, the Third Rome” theory, which left its mark on Russian foreign policy as well. The Truce of Andrusovo in 1667 was a turning point in the power relations of 17th century Eastern Europe, Russia began to establish its position as a great power. Finally, on May 6 1686, the Russo–Polish “Eternal Peace” was signed in Moscow, confirming the provisions of 1667 and ending the “Eastern European Thirty Years’ War”.

Keywords: “Eastern European Thirty Years’ War”, Pereyaslav Agreement, Truce of Andrusovo, “Eternal Peace” in 1686, Khmelnytsky Uprising, Zaporozhian Hetmanate

Ukrajna birtoklásáért Oroszország és a *Rzeczpospolita*¹ között 1654-ben robbant ki az ún. „kelet-európai harmincéves háború”² (1654–1686), amely Oroszország számára a sikeres nyugati expanzió nyitányát jelentette. A Svédország és a *Rzeczpospolita* közötti 1655–1660. évi háborús konfliktus pedig „Özönvíz” (Potop) néven vonult be a történelembe. Mindkét háború súlyos csapást mért a lengyel–litván államra, de annak összeomlása az 1648–1654. évi Hmelnickij-mozgalom idején már kezdetét vette.³ Az ukrajnai felkelésre, amely megrendítette a lengyel–litván államot, és elindította a felosztáshoz vezető úton,⁴ a historiográfiában az ún. 1. Nagy Északi Háború (1648–1667) részeként is tekintenek.⁵

¹ Rzeczpospolita Obojga Narodów – Lengyel–Litván Államközösség.

² Gebei 2001, 203.

³ Frost 2003, 1.

⁴ Opalinski 2018, 33.

⁵ Oakley 1993, 74.

A „kelet-európai harmincéves háború” előzményei – az 1648–1654. évi Hmelnickij-mozgalom

A 882–1240 között fennálló Kijevi Rusz felbomlásával kezdetét vette az egykori keleti szláv államalakulat délnyugati részfejedelemségeinek, a mai ukrán területeknek a „megosztott történelme”.⁶ Az 1569. évi lublini reálunió a Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség egyesülésével a Rzeczpospolita létrejöttét eredményezte, amely szinte valamennyi ukrain régiót magában foglalt. A politikai érvényesülés érdekében az ukrain nemesek „polonizálódtak”, ezért az ukrain ortodox lakosság vezetését a kozákság vállalta fel. Három típusuk – regisztrált, magánföldesúri, szabad⁷ – közül a „köztes társadalmi kategóriát” képviselő állami kozákok katonai szolgálati birtokot kaptak és önkormányzati jogok volt, de nemesi kiváltságlevéllel nem rendelkeztek. Az 1630-as évekre a regisztrált kozákság egyre aktívabban politizáló hivatásos katonasággá vált, mert csak segédcsoportokként kezelték őket a lengyel hadsereg (*insurrectio*) mellett,⁸ és míg korábban elhatárolódtak a szicskozák mozgalmaitól, többségük csatlakozott a Pavlo Pavljuk által vezetett, a szicskozák 1637–1638. évi felkeléséhez. A regisztrált kozákok nagy árat fizettek ezért, mert a szejm az 1638. évi *Zaporozsjei Kozák Had Ordinációjában*⁹ megfosztotta őket a privilégiumaiktól. A lengyel–litván kormányzat ezen rendeletétől valójában egyenes út vezetett 1648-ban a Bohdan Hmelnickij által vezetett kozák felkelés kirobbanásához, amely az egész ukrain lakosság csatlakozásával és az ortodox vallás védelmének jelszavával össznépi mozgalommá alakult át. Az 1648 májusában vívott győztes csatákat követően¹⁰ került sor az 1649-es zborivi egyezmény¹¹ megkötésére, amelynek eredményeképpen megalakult a kijevi, braclavi és csernihivi vajdaságokat magában foglaló autonóm „Kozák-Ukraina” vagy „Kozákország”¹² a lengyel–litván államon belül, amely a szuverén ukrán állam csírájának is tekinthető. Az 1651. évi Bila Cerkva-i egyezmény¹³ értelmében azonban csak a kijevi vajdaság tarthatta meg az autonómiáját, a regisztrált kozákok számát 20 ezer főre csökkentették, továbbá a varsói kormányzat felszámolta „Kozák-Ukraina” viszonylagos külpolitikai önállóságát.¹⁴

1653. szeptember végén került sor az utolsó jelentősebb ütközetre Zsvanec mellett, ahol a kozákok győzelmét megbízhatatlan szövetségeseik, a krími tatárok akadályozták meg azáltal, hogy tárgyalásra kényszerítették a hetmani kormányzatot. A krími kánnak elsősorban az állt érdekében, hogy a Zaporozsjei Had és a Rzeczpospolita egyaránt meggyengüljön az egymással folytatott küzdelemben, miközben a tatárok szabadon portyázhatnak a terüle-

⁶ Az egyes ukrán régiók évszázadokon keresztül egymástól eltérő kultúrájú és politikai berendezkedésű államok kötelékébe tartoztak, ami megosztotta Ukrajna történelmét, és megnehezítette az egységsítő és államalapító törekvéseket (Kiss 2003, 297–318).

⁷ Az ukrain kozákság három típusa közül a „szabad” vagy szicskozák a Dnyeper menti zuhogók környékén az 1540-es években megalapították „harcis államukat”, a Zaporozsjei Szciset.

⁸ Magocsi 2010, 196.

⁹ Воссоединение 1953/1, 255–256.

¹⁰ Május 6-án Zsovti Vodi, május 25–26-án a Korszuny mellett.

¹¹ A lengyel kormányzat a regisztrált kozákok számát 40 ezer főre növelte, akik egyben visszakapták az 1638-ban elveszített kiváltságaikat (Бантыш-Каменский 1858, 19–20).

¹² Gebei 2007, 94.

¹³ Бантыш-Каменский 1858, 29–31.

¹⁴ Бантыш-Каменский 1858, 31.

tükön. Ettől kezdve a kozák vezető „többvektorú” diplomáciai tervei¹⁵ között egyre határozottabban előtérbe került az orosz orientáció.¹⁶ Bohdan Hmelnickij kezdettől fogva diplomáciai mozgásterének kiszélesítésére törekedett, 1649–1653 között elismerte „Kozák-Ukrajna” felett a lengyel uralkodó fennhatóságát, miközben hajlandónak mutatkozott elfogadni a névleges függést az oszmán uralkodótól is.¹⁷

A hetman 1648. június 8-án intézte első „segítségkérő” levelét a cárhoz, amelyben kifejezte azon reményét, hogy „az isten adná, hogy ő a lengyeleknek és az ukránoknak is közös pravoszláv uralkodójuk lehetne”.¹⁸ Jóllehet Alekszej Mihajlovics nem reagált a hetman 1648-tól kezdve állandósuló segítségkérő leveleire, és 1653-ig kivárási taktikát folytatott,¹⁹ Moszkva „jóindulatú semlegessége”²⁰ mégis hozzájárult az ukrán mozgalom sikereihez. Csak a kozák hadak zsvaneci kudarcát követően, 1653 végén döntött I. Alekszej cár – Nyikolaj moszkvai pátriárka nyomásának engedve – pravoszláv „hittestvéreik” felszabadításáról a katolikus lengyel uralom alól.

A kozák hadak zsvaneci kudarcát követően, 1653. október 1-jén a *zemszkij szobor* a cár javaslatára „a Zaporozsjei Hadat minden földjével és lakosával együtt az orosz cár védnöksége alá fogadta”.²¹ 1654. január 8-án Perejaszlavban a Hadsereg Radán²² a kozákok az orosz cárt választották új uralkodójuknak,²³ az 1654. évi Márciusi cikkelyek²⁴ pedig a cár hatalmát a Hetmanátus²⁵ területén adószedésre, valamint a hetmani kapcsolatok bizonyos fokú ellenőrzésére korlátozták, miközben a hetmani kormányzat a belpolitikájában önálló jogkörrel rendelkezett. A termőföldekben gazdag ukrán területek és a mintegy száz ezer fős kozák sereg Oroszországhoz kerülése jelentősen megnövelte a cári kormányzat katonai és gazdasági potenciálját, és egyúttal átalakította a kelet-európai régió hatalmi erőviszonyait és külpolitikai mozgásterét. Oroszország jogos igényét Ukrajnára ideológiailag a „Moszkva – 3. Róma” elmélettel²⁶ támasztották alá, amely deklarálta Moszkva azon küldetését a világtörténelemben, hogy harmadik Rómaként egyetlen birodalomba tömörítse össze a szláv és ortodox nemzetet. Moszkva messianisztikus küldetésének legendájában pedig Kijev mint az „orosz városok anyja”²⁷ lett az a meghatározó tényező, amely az összekötő láncszemet képviselte Bizánc és Moszkva között, ezért az orosz uralkodók mindent

¹⁵ Kiss 2003, 21.

¹⁶ Крипякевич 2006, 163.

¹⁷ A historiográfiában nincsen teljes egyetértés, hogy valójában mikor lettek a kozákok a szultán alattvalói, de legvalószínűbb évszámnak 1650-et tekintik (Акты ЮЗР 1861, 54).

¹⁸ Воссоединение 1953/2, 32–33.

¹⁹ A cári kormányzat attól tartott, hogy egy esetleges orosz–lengyel háborús konfliktus a svéd uralkodó Oroszország elleni támadásához vezethet.

²⁰ Чухліб 2003, 68–81.

²¹ Воссоединение 1953/3, 406–414.

²² Kozák Általános Gyűlés, ahol 1722-ig a Zaporozsjei Had hetmanját választották.

²³ Воссоединение 1953/3, 460.

²⁴ Воссоединение 1953/3, 560–570.

²⁵ A Hetmanátus hivatalos elnevezése a katonai alapon szerveződő Zaporozsjei Had lett, amely kategória egyszerre jelölte a cári szolgálatban álló 60 ezer fős kozák sereget és az adminisztratív szervezetet is.

²⁶ Клименко 2012, 105–107.

²⁷ Лепахин 1999, 54.

megettettek annak érdekében, hogy saját történelmüket hozzákössék a Kijevi Ruszhoz.²⁸ III. Ivántól kezdve a moszkvai nagyfejedelmek, majd cárok felújították az igényüket Kijev birtoklására, ugyanis Kijev nélkül megszűnt volna az orosz uralkodóknak a birodalmi ambíciókra támasztott jogalapjuk.²⁹ Ukrajna „befogadása” ugyanakkor komoly kihívás elé állította a cári kormányzatot, mert olyan régiók csatlakoztak Oroszországhoz, amelyek társadalmi-politikai berendezkedése jelentős mértékben eltért az oroszországi viszonyoktól.

A „kelet-európai harmincéves háború” 1654–1667 között

Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozásától egyenes út vezetett az ún. „kelet-európai harmincéves háború” (1654–1686) kirobbanásához. 1654 tavaszán a mintegy 20 ezer fős kozák csapatokkal kiegészített orosz hadak sorra foglalták el a stratégiai szempontból fontos belarusz városokat. A lengyel hadseregnek 1654 késő őszen még a krími kánnal szövetségben³⁰ sem sikerült visszafoglalnia Mogiljovot, így az orosz uralkodó megtarthatta a város bevétele után felvett Fehér-Oroszország egyeduralkodója titulust.³¹ Miután pedig a cári hadak 1655. július 29-én (illetve a Gergely-naptár szerint augusztus 8-án) Vilmót is elfoglalták, Alekszej Mihajlovsics a Litván Nagyfejedelemség, Volhínia és Podólia egyeduralkodója cím birtokosa is lett.³²

Mindeközben a kozák főserég Podóliában többször is vereséget szenvedett, ami konfliktushoz vezetett a cári és a hetmani kormányzat között, amelyeket saját expanzív érdekeik érvényesítése motiválta, és önálló hadivállalkozásokat hajtottak végre. Az orosz segítség elmaradását ellensúlyozandó, Bohdan Hmelnickij – az 1648–1654 közötti időszakhoz hasonlóan – külső szövetségeseket próbált keresni, és kezdettől fogva feszegette az 1654-es Márciusi cikkelyekben meghatározott diplomáciai jogkörének határait. A hetman leginkább „Észak Oroszlánjára”, a Zweibrücken-dinasztiából származó X. Károlyra számíthatott, aki az orosz–lengyel háborús konfliktust kihasználva, elérkezettnek látta az időt az ún. *Oxenstierna terv*,³³ a Balti-tenger feletti teljes svéd uralom (*dominium maris Baltici*) megvalósításához. Mivel a svéd kormányzatnak korábban nem sikerült maga mellé állítani a varsói kormányzatot Oroszország ellen, célszerűnek tűnt felvenni a diplomáciai kapcsolatot Bohdan Hmelnickijel két okból is: egyrészt lengyelelles szövetségre lépni a Zaporozsjei Haddal, valamint egyúttal visszazorítani az orosz expanziót is. A svéd kormányzat 1599 óta a svéd trónöröklés kérdésében a lengyel–litván állammal elhúzódó konfliktusban állt,³⁴ és mivel a Vasa-dinasztiából származó János Kázmér csak rendkívül magas anyagi kártérítés fejében lett volna hajlandó lemondani a svéd trónigényéről, X. Károly végül a Rzec-

²⁸ Усачев 2012, 82–83.

²⁹ Strémooukhoff 1953, 84–101.

³⁰ 1654-ben IV. Mehmed Giráj kán megpróbálta rávenni a kozákokat arra, hogy Moszkvától elszakadva ismét együtt harcoljanak a közös ellenségeik ellen.

³¹ Летопись Самовидца 1846, 69.

³² Gebei 2007, 153.

³³ Konopczynski 1936, 24.

³⁴ A szejm 1587-ben a svéd Vasa-házból származó Zsigmondot választotta a Rzeczpospolita uralkodójává, aki egyben a svéd trón örököse is volt. Mivel Zsigmond nem mondott le a lengyel királyi címéről, Svédországban megfosztották a trónjától, ennek ellenére ő és utódai – IV. Ulászló, János Kázmér – 1668-ig használták a svéd királyi címet is.

pospolita elleni támadás mellett döntött. Ezt az 1655-ben a Lengyelország elleni támadással kezdődő és 1660-ig tartó háborús konfliktust nevezi az utókor az „özönvíz” (Potop) korának.

Az 1655. július 10-én induló svéd „özönvíz”, majd az 1655. július 25-i kapituláció eredményeképpen egész Nagy-Lengyelország hűségesküt tett a svéd uralkodónak.³⁵ Annak ellenére, hogy az orosz hadak július 29-én bevették Vilnót, és a Litván Nagyfejedelemség területének túlnyomó részét is elfoglalták, a svéd uralkodó is bejelentette az igényét a litván területekre. A svéd király támogatását élvezve a litván szenátorok hatályon kívül helyezték az 1569. évi lublini uniót, Litvánia kivált a Rzeczpospolitából, majd felesküdték X. Károly Gusztávra.³⁶ Az orosz és svéd expanziós törekvések ütközése Litvániában már ekkor előrevetítette a későbbi háborús konfliktus kirobbanását közöttük.

1655 októberére a lengyel–litván államot gyakorlatilag bekerítették: a litván és belarusz területeken az orosz sereg tört előre, Nagy-Lengyelország svéd protektorátus alatt állt, Lvivet pedig a kozákok ostromolták. Miután János Kázmér elmenekült Lengyelországból, 1655. október 19-én X. Károly ünnepélyesen belovagolt Krakkóba, és már egy kontinentális svéd birodalom megteremtését sem tartotta elérhetőnek.³⁷ Mivel azonban nem sikerült megválasztatnia magát a szejmmel lengyel királynak, a Rzeczpospolita felosztásának tervét kezdte el kidolgozni.

A svédek sikeres térhódítása a lengyel–litván állam területén arra ösztönözte Bohdan Hmelnickijt, hogy 1655. augusztus közepén elfogadja a X. Károly által felajánlott kölcsönös együttműködési és barátsági szerződést.³⁸ Majd pedig látva a lengyel–litván állam végveszélybe kerülését, a hetman a lublini, volhíniai, belzi és lvivi vajdaságot is a Hetmanátus kötelékébe akarta vonni, de ezek a területek október végén svéd védnökség alá kérték magukat. 1655 novemberében Hmelnickij levelet intézett X. Károlyhoz, amelyben a svéd uralkodó „odaadó szolgájának” nevezve magát, a tárgyalások folytatását kezdeményezte a svéd kormányzattal.³⁹ Egyre inkább egymásba ütköztek azonban a svéd és az ukrán expanziós érdekek, amikor X. Károly felszólította a Zaporozsjei Hadat, hogy hagyjon fel Lviv ostromával, mert ez a térség immár svéd érdekeltségi körbe tartozik.

Moszkváig is eljutott a svéd–ukrán tárgyalások híre, ezért mintegy „önvédelmi okokból” a cári kormányzat fegyverszünetet ajánlott Varsónak, anélkül, hogy előtte egyeztetett volna Bohdan Hmelnickijjel. Ebben a feszült nemzetközi helyzetben három lehetőség is felmerült Moszkva hosszú távú terveit tekintve az orosz–lengyel béke megkötésével kapcsolatban: 1. Alekszej Mihajlovics a baltikumi expanziót részesíti előnyben, és egy Svédország elleni sikeres háború reményében visszaadja az ukrán területeket a Rzeczpospolitának; 2. kihasználva János Kázmér szorongatott helyzetét, ragaszkodik az újonnan megszerzett lengyelországi birtokaihoz;⁴⁰ 3. Ukrajna felosztása Oroszország és a lengyel–litván állam között. Ezekkel a lehetőségekkel Hmelnickij is tisztában volt és úgy érezte, hogy Alekszej Mihajlovics elárulta őt azáltal, hogy „...a hetman és az egész Zaporozsjei Had felé rossz-

³⁵ Frost 2003, 34.

³⁶ Gebei 2007, 158.

³⁷ Gebei 2007, 160.

³⁸ Архив ЮЗР 1908, 76.

³⁹ Архив ЮЗР 1908, 89–92.

⁴⁰ Gebei 1985, 180.

akarátát bizonyította, amikor a lengyelekkel kibékült és a kozákokat az ő kezükre akarta adni...”⁴¹

Miután Varsóban is értesültek az ukrán–svéd viszony megromlásáról, 1655 végén lengyel küldöttség érkezett Csihirinibe, hogy rávegyék a hetmant a Rzeczpospolita kötelékbe való visszatérésre. Teljes körű autonómiát ígértek a Zaporozsjei Had számára, amiért „cserében” tízezer fős kozák sereget kértek Svédország ellen.⁴² A hetmani kormányzat kivárási taktikát folytatott: látszólag hajlott a megbékélésre a lengyelekkel, miközben nem szakították meg a tárgyalásokat X. Károllyal sem, aki egy levelében arról próbálta meggyőzni a hetmant, hogy ne engedjen a lengyel ígéreteknek, hanem a svédekkel kössön szövetséget ellenük.⁴³

Az orosz uralkodó 1656. május 17-én hadat üzent X. Károlynak és megkezdődtek a harcok a két állam között, ami egyúttal azt is jelentette, hogy az Ukrajna birtoklásáért folytatott „kelet-európai harmincéves háború” érdekei az orosz vezetés számára egyelőre háttérbe szorultak. Miközben a cári hadak Dünaburg sikeres ostroma után az Oroszország számára létfontosságú meleg tengeri kikötő, Riga felé nyomultak előre, felgyorsultak az orosz–lengyel fegyverszüneti egyezményt előkészítő tárgyalások.

A vilnai konferencia 1656 augusztusában kezdődött, és az utolsó ülést november 3-án tartották, amikor a lengyel és orosz uralkodó kölcsönösen elismerték egymás titulását: Alekszej Mihajlovics használhatta a Fehér- és Kis-Oroszország cárja címet, míg János Kázmér megtarthatta a litván nagyfejedelem titulását.⁴⁴ A további tárgyalásokat a szejm következő üléséig elhalasztották, de addig is fegyverszünetet kötöttek egymással, aminek következtében a „kelet-európai harmincéves háborúban” szünet vette kezdetét.

Az orosz–lengyel fegyverszüneti tárgyalások kezdetéről értesülve X. Károly 1656 szeptemberében Bohdan Hmelnickijnek felajánlotta egy laza svéd protektorátus alatt álló (*protectitium foedus*), teljesen szabad kozák állam létrejöttét a kozákok katonai támogatásáért cserében az aktuális hadi helyzetnek megfelelően vagy a lengyelek, vagy az oroszok ellen.⁴⁵ A hetman Moszkvától független diplomáciája ellenére sem szakított véglegesen a cári udvarral, és jóllehet magát az orosz cár vazallusának tekintette, a Zaporozsjei Had vezetőjeként mindvégig szuverén kormányzást gyakorolt. Ennek legfőbb bizonyítékaként pedig a Márciusi cikkelyekben foglaltaktól eltérően, a teljesen önálló diplomáciai kapcsolatok alkalmazása értékelhető. Bohdan Hmelnickij az orosz kötelékben sem mondott le véglegesen a szuverén államiság megteremtéséről, amihez elengedhetetlen volt az örökletes hetmani hatalomra épülő monarchikus államforma létrehozása, amihez a fiai, Timofej⁴⁶ és Jurij a lehetséges ukrán állam letéteményesei lehettek. Fontos, hogy Bohdan Hmelnickij kormányzása (1654–1657) idején az orosz uralkodó a Hetmanátusban közvetlenül nem gyakorolta a hatalmat, a Zaporozsjei Had mint az Oroszországon belüli autonóm közigazgatási egység a gyakorlatban ún. „látszatfüggetlenséggel” rendelkezett.

⁴¹ Акты ЮЗР 1861, 575.

⁴² Бантыш-Каменский 1858, 89.

⁴³ Бантыш-Каменский 1858, 129–131.

⁴⁴ Акты ЮЗР 1861, 192.

⁴⁵ Архив ЮЗР 1908, 156–163.

⁴⁶ Timofej nevű fiát a moldvai fejedelem lányával háziasította össze annak reményében, hogy ezáltal megalapozhatja a Hmelnickijeknek az európai uralkodóházak közé emelését, de a fia meghalt egy csatában.

Az apa halálát követően az 1657. augusztus 26-i hetmanválasztó gyűlésen a Zaporozsjei Had vezetői tiszteletben tartották elhunyt vezetőjük utolsó kívánságát, és a fiát választották meg hetmanjuknak. Jurij Hmelnickij azonban – fiatalkorára hivatkozva – hivatalosan átmenetileg lemondott a titulusáról, amíg befejezi a tanulmányait Kijevben. Ezután a Hadsereg Rada – Jurij nagykorúságáig – Ivan Vihovszkijt (1657–1659) nevezte ki régens hetmannak.

Ivan Vihovszkij lengyel orientációja

A hetmani székbe jutva Ivan Vihovszkij titokban azt üzenete János Kázmérnak, hogy „ő mindenféleképpen elhagyja a cárt és Lengyelországgal kíván egyesülni”.⁴⁷ Sikerült elérnie, hogy október végén a Hadsereg Rada Jurij Hmelnickijt megfossa a hetmani címétől, és helyére őt válasszák, aki addig megbízott vezetőként tevékenykedett. Ezt követően a kozák tisztek tanácsa, a Sztarsina Rada előtt felvázolta a politikai programját: legitim úton elszakadni Oroszországtól, majd kedvező kondíciók révén visszatérni a „lengyel útra”. A hetman tervei szakadást idéztek elő a kozákságon belül. A Zaporozsjei Szics atámánja, Barabas és a poltavai ezredes, Puskar nyíltan fellépett a lengyel orientációt képviselő hetman ellen. Ebben a feszült helyzetben Vihovszkij számára szükségessé vált külső erő igénybevétele, ezért felújította a tárgyalásokat a krími kánnal, akivel kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötését kezdeményezte. Moszkvát értesítette erről és kihangsúlyozta, hogy így „leválaszthatja” a tatárokat Lengyelországról és megakadályozhatja a krími kán Oroszország elleni támadását.

1658 augusztusában lengyel küldöttség érkezett Csihirinbe, hogy a Zaporozsjei Hadat újra a lengyel–litván állam kötelékébe fogadják. Az 1658. szeptember 6-án Hadjacsban megkötött egyezmény⁴⁸ értelmében a Rzeczpospolitához – a Lengyel Királysághoz és a Litván Nagyfejedelemséghez – csatlakozott a kijevi, braclavi és csernihivi vajdaságokat magában foglaló Rusz Nagyfejedelemség. Ivan Vihovszkij a Rusz Hetmanja címet, a három ukrán tartomány vajdája pedig szenátori rangot kapott. Egy trialista alapokon működő államközösség egyenrangú tagjaként a hetman és a kozák sztarsina jóval kiterjedtebb előjogokat élvezhetett volna, mint az orosz kötelékben.⁴⁹ Végül a szejm nem ratifikálta a szerződést, ami két okkal magyarázható: egyrészt csak az időt akarták húzni, másrészt szakadást előidézni Oroszország és a Hetmanátus között. A hetmannak a „lengyel orientációhoz” nem sikerült megnyernie még a kozák tisztek többségét sem. 1658 októberében Poltavában felkelés tört ki a lengyelekkel egyezkedő hetman ellen, amihez a bal parti ukrán városok is sorra csatlakoztak, 1658 decemberében pedig a Zaporozsjei Szics is elhatárolódott a hetmantól.

A hadjacsai unió megkötése ellenére Ivan Vihovszkij a cárhoz intézett két levelében – október 8-án és október 17-én – ismételten a hűségét fejezte ki Alekszej Mihajlovicnak, ami alapján feltételezhetnénk azt is, hogy a hetman nem akart feltétlenül elszakadni Oroszországtól, csak több privilégiumot akart szerezni az orosz kormányzattól a Hetmanátus számára. Az orosz uralkodó Trubeckojhoz intézett 1659. február 7-i titkos utasítása alapján⁵⁰ egy szerződéstervezet körvonalazódott, amelynek megvalósulása esetén gyakorlatilag visszaálltak volna a Moszkva és Csihirin kapcsolatában az 1654–1657-es éveket jellemző viszonyok, amikor a perejaszlavi egyezmény csak papíron létezett, és Bohdan Hmelnickij

⁴⁷ Ригельман 1847, 1.

⁴⁸ Prawa 1863, 141–144.

⁴⁹ Kaminski 1977, 178–197.

⁵⁰ Акты ЮЗР 1863, 204–206.

önállóan kormányzott. Az végül nem derült ki, hogy Moszkva valóban teljesítette volna az ígéreteit, mert Vihovszkij nem fogadta el azokat, hanem hivatalosan is értesítette az orosz követeket a hadjaci szerződés megkötéséről és egyúttal az elszakadási szándékáról Oroszországtól.

1659 januárjában kiújult a „kelet-európai harmincéves háború”, miután a hetman 30 ezer kozák, 30 ezer lengyel és 30 ezer tatár katonával elfoglalta a „lengyel orientációt” elutasító lázadók tűzfészkekét, Poltavát és Mirgorodot, majd sikertelen támadást hajtott végre a Zaporozsjei Szics ellen. Ezt követően visszavonult a csihirini hetmani rezidenciába, hogy megszervezen egy újabb hadjáratot. Az új hadicél ezúttal a Moszkva elleni nyílt fellépés és az ukrán egység megeremtése volt. A szemben álló felek közötti döntő ütközetre 1659. június 28-án került sor Konotopnál, ahol a Vihovszkij támogatta lengyel hadakkal szemben az Alekszej Trubeckoj és Grigorij Romodanovszkij által vezetett orosz sereg súlyos vereséget szenvedett. Veszteségeiket 30 ezer főre lehetett becsülni. A konotopi csata Ivan Vihovszkij oroszellenes politikájának csúcspontját jelentette,⁵¹ akinek a „külön utas” politikájából Moszkvában azt a következtetést vonták le, hogy a hetmanok a továbbiakban alkalmatlanok a belső rendet fenntartani, ezért a cári kormányzat határozott központosító intézkedéseire lesz szükség a Hetmanátus területén.

A Zaporozsjei Hadon belüli szakadás 1659-re elkerülhetlenné vált: a Dnyeper bal parti városok kitarottak Oroszország mellett, a Zaporozsjei Szics atamánja, Ivan Szirko pedig kozákjai élén visszaützte a hetman tatár segédcsapatait a Krimbe. A „szövetséges” lengyel csapatok nyomában Ukrajna-szerte erős lengyelelles hangulat alakult ki, miközben a lengyel fegyveres segítség is egyre akadozott. Tovább nehezítette Vihovszkij helyzetét, hogy a szejm továbbra sem sietett hivatalosan ratifikálni a hadjaci szerződést. Ezen az sem változtatott, hogy a lengyel uralkodó adománylevelet bocsátott ki, amelyben a Zaporozsjei Had vezetőit nemesi címben és rangban részesítette.⁵² Annak ellenére, hogy sikertelenül zárult a hetmannak a Rzeczpospolitához egyenrangú félként csatlakozó, a „Rusz Nagyfejedelemség” megeremtésére irányuló kísérlete, az mégis nyilvánvalóvá vált, hogy az orosz köteléken kívül más – kedvezőbb feltételekkel járó – alternatíva is kínálkozott a Zaporozsjei Had számára.

Jurij Hmelnickij második hetmansága – orosz és lengyel orientáció⁵³

Az 1659 októberében összeült 2. Perejaszlavi Rada, miután megvonta a bizalmát a lengyelekkel és a tatárokkal paktáló hetmantól, „tiszteletben tartva... apjának a mérhetetlen érdemeit, egyhangúlag újra hetmanná választotta Jurij Hmelnickijt”.⁵⁴ Moszkva az apja kvalitásaival a legkevésbé sem rendelkező Jurij Hmelnickijt eszközként kívánta felhasználni a Hetmanátusban tervezett centralizációs politikája bevezetéséhez. Az 1659. évi Perejaszlavi cikkelyekben⁵⁵ az orosz uralkodó megerősítette ugyan a Zaporozsjei Had jogait és privilégiumait, valamint a szabad hetmanválasztás jogát, de a továbbiakban a hetmannak nem állt

⁵¹ Горобець 2007, 159.

⁵² Горобець 2007, 214–219.

⁵³ Varga 2020, 121–142.

⁵⁴ Конисский 1846, 151.

⁵⁵ Маркевич 1842–1843, 184–197.

jogában külföldi követeket fogadnia és küldötteket indítani a szomszédos államokba,⁵⁶ vagyis a hetmani diplomácia hatásköre teljesen leszűkült.

1660 májusában az oliwai békében János Kázmér a maga és utódai nevében végleg lemondott a svéd trón iránti igényéről és Észak-Livóniáról X. Károly javára. Ezzel átmenetileg lezárult a Svédország és a Rzeczpospolita között 1655-ben kirobbant háborús konfliktus, így János Kázmér nagyszabású támadó hadjáratot indíthatott el Litvániában. A svéd–lengyel megbékélés egyben azt is eredményezte, hogy újult erővel folytatódott a „kelet-európai harmincéves háború” Ukrajna birtoklásáért. 1660 szeptemberében Kotelnya közelében a lengyel csapatok megtámadták az orosz sereget, és a szeptember 5–6-i véres ütközetben nagy károkat okoztak a kozák segédszolgálatokkal kiegészült cári hadaknak. Seremetyev tábornoknak szeptember 17-én sikerült kitörnie a gyűrűből és Csudnov térsége felé indult, azonban az egyesített lengyel–tátár hadak hamarosan utolérték. A hetmannak két lehetősége maradt: kiegyezni a lengyel hadvezetéssel vagy elpusztulni a katonáival együtt. Jurij Hmelnickij az előbbi alternatívát választotta, és követve Ivan Vihovszkij példáját, október 9-én felesküdt János Kázmér hűségére, majd november 11-én a jobb parti kozákok Hadsereg Radáján felújították a hadjaci egyezményben foglaltakat. Jurij Hmelnickij 1660–1663 között továbbra is birtokolta a Zaporozsjei Had hetmanja címet, de a tényleges hatalma már csak a Dnyeper jobb partjára terjedt ki, miközben a bal parti ukrán térségben az egymással rivalizáló hetmanjelöltek közül egyelőre senkinek sem sikerült a hetmani székbe kerülnie.

Petro Dorosenko (1665–1676) „kontra” Ivan Brjuhoveckij (1660/1663–1669) – orosz, lengyel és oszmán orientáció

1660-ra a Zaporozsjei Had megosztottá vált: a Dnyeper bal parti területei kitartottak a cárral, míg a jobb parti Ukrajna a Rzeczpospolita felé kezdett orientálódni. Ez a változás a „kelet-európai háború” menetében az orosz expanzió megtorpanását jelezte. 1662 nyarára az Ukrajnában dúló „belháború” a Dnyeper mindkét partján jelentősen kiszélesedett. Időközben Jurij Hmelnickij helyzete is egyre romlott, csak az alkalmas időpontot várta, hogy lemondhasson a jobb parti hetmani tisztségéről, ami 1663 elején be is következett, és a helyére Pavlo Teterja lépett, az orosz fennhatóság alatt maradt bal parti Ukrajnában pedig Ivan Brjuhoveckij került a hetmani székbe. A bal parti hetman 1665 nyarán az orosz uralkodóhoz utazott Moszkvába,⁵⁷ s a látogatása során a cári megerősítésért el kellett fogadnia az 1665. évi Moszkvai cikkelyeket.⁵⁸ Ezen rendelkezések értelmében ezután a hetmanválasztási procedúrát az orosz uralkodó előzetes jóváhagyásához kötötték, az új hetmannak pedig személyesen kellett Moszkvába mennie a cári megerősítésért.⁵⁹ A Moszkvával kötött megegyezés a kelet-ukrajnai lakosságban ellenérzést váltott ki, amiért a kozák vezető végérvényesen „megadta magát a cárnak”.

1665 októberében a Csihirinbe összehívott lengyelparti jobb parti ezredek Petro Dorosenkót választották meg hetmannak, akinek a „háromfelé” politikálásával⁶⁰ nem titkolt célja Ukrajna teljes függetlenségének a kivívása volt a nyugat-ukrán területek vezetésével.

⁵⁶ Маркевич 1842–1843, 190–191.

⁵⁷ Горобець 2003, 39–51.

⁵⁸ Бантыш-Каменский 1858, 5–7.

⁵⁹ Бантыш-Каменский 1858, 7.

⁶⁰ Nyíltan hintapolitikát folytatott Oroszország, Lengyelország és a Krími Kánság, illetve az Oszmán Birodalom között (Varga 2011, 201–217).

Brjuhoveckij népszerűségének csökkenésével párhuzamosan erősödött Dorosenko pozíciója, aki 1666. február 22-én radát hívott össze Csihirinbe, ahol nyíltan meghirdette a céljait. Első lépésként a lengyelek kiűzését tervezte, amely terv végrehajtásához a krími tatár kánnal kötendő szövetséget, illetve a szultán protektorátusának elismerését elengedhetetlen feltételnek tekintette.⁶¹ Ezt követően a bal parti ukrán területek elleni koncentrált támadás, majd a két részre szakadt Ukrajna egyesítése következett volna. A hetman felszólította a lengyel kormányzatot, hogy vonuljanak ki Nyugat-Ukrajna területéről, ellenkező esetben a szultán védnökségét kéri a jobb parti ukrán területek felett. Amivel Dorosenko is számolt, a cári kormányzattal küszöbön álló megegyezés reményében azonban Varsó nem hátrált meg, ezért a Zaporozsjei Szicset akarta maga mellé állítani, majd pedig az Ivan Brjuhoveckijjel elégedetlen bal parti kozák ezredeket is. A kozákok között mind az orosz, mind a lengyel, mind pedig Dorosenko oszmán-török orientációjának akadtak nagy számban hívei, ami ahhoz vezetett, hogy Zaporozsjei Had „három nagyhatalom akcióradiuszába” került.⁶²

Az 1667. évi andruszovói egyezmény – Ukrajna két részre szakadása

Ukrajna megosztottságát tovább erősítette az Oroszország és a Rzeczpospolita között kötött andruszovói egyezmény. A varsói és a moszkvai kormányzat között már 1662-ben elkezdődtek az 1656. évi fegyverszünetet követő béketárgyalások, de évekig elhúzódtak, 1660-ban pedig a lengyel–svéd konfliktus lezárását követően kiújult az orosz–lengyel háború, miután a lengyel uralkodó támadást intézett Litvániában az orosz hadak ellen. 1666-ra az elhúzódó háború kimerítette a szemben álló felek erőforrásait, mindkét uralkodó felismerte, hogy nem tudják megszerezni az egész Ukrajna feletti kizárólagos birtokjogot. A többször is megszakadt orosz–lengyel béketárgyalások újratekintését az is felgyorsította, hogy Petro Dorosenko⁶³ jobb parti hetman oszmán-török és krími tatár orientációja mind a Rzeczpospolita, mind Oroszország érdekeit egyaránt veszélyeztette.

A lengyel kormányzat nevében tárgyaló delegációt Jerzy Karol Hlebowicz meghatalmazott nagykövet vezette, míg az orosz küldöttség élén A. L. Orgyin-Nascsokin állt. Kezdetben vita alakult ki a cár és az orosz nagykövet között, mert az utóbbi azt javasolta a mihamarabbi megegyezés érdekében, mondjanak le Kijevről a lengyelek javára. Alekszej Mihajlovics azonban ragaszkodott az ideológiai szempontból is kulcsfontosságú Kijevhez, mint „ősi” fővároshoz. Végül az Andruszovóban tárgyaló orosz és lengyel küldöttség a 31. találkozójuk eredményeképpen kötötték meg 1667. január 30-án a fegyverszüneti egyezményt 13,5 évre „...a legfenségesebb Nagy Uralkodó, János Kázmér, Isten kegyelméből lengyel és svéd király, Litvánia és Rusz⁶⁴ nagyfejedelem... és az Isten kegyelméből Nagy Uralkodó, cár és nagyfejedelem, Alekszej Mihajlovics, Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország egyeduralkodója...” nevében.

A szerződés értelmében „...azok a városok és földek, amelyek el lettek hódítva a lengyel koronától és a Litván Nagyfejedelemségtől, lényegében Ő Cári Fensége birtokában

⁶¹ Крикун 2006, 252.

⁶² Gebei 2001, 200.

⁶³ Акты ЮЗР 1869, 58.

⁶⁴ A Rusz nagyfejedelemé titulussal a lengyel–litván uralkodók az egykori Kijevi Rusz délnyugati, ukránjai területei feletti birtokjogukat jelölték.

maradnak: ezek Szmolenszk⁶⁵ és Csernyigov egész Szeveriával⁶⁶... Ő Királyi Fensége birtokában a Dnyepertől számítva... Kijev közelében, az egész ottani térség a putyivli határig... egyetlen város, település... sem marad ettől a fegyverszünettől kezdve, de nem kerülnek átadásra a cárnak a Polocki, Vityebszki és Misztyiszlavi vajdaságok... azok a határok... amelyek a háború kitöréséig... a Dnyeper és a Dvina mindkét partján Ő Királyi Fensége birtokában voltak, a Rzeczpospolita része maradnak... A Dnyeper alsó folyása, amelyet Zaporozsjének neveznek és az ottani kozákok, akik ott erődítésekben, szigeteken és falvakban élnek, mindkét Hatalmas Uralkodó keze alá kerülnek, akiket közösen szolgálnak... a muzulmánok ellen...”⁶⁷

Az ukrajnai régiókat a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztották: bal parti Ukrajna a Romanovok birtokában maradt, míg Nyugat-Ukrajna visszakerült a Rzeczpospolitához. Kijev átmenetileg orosz kötelékbe került, de két év múlva át kellett volna adniuk a lengyel kormánynak, ami végül nem történt meg. A Zaporozsjei Szics katonai ereje felett mindkét állam rendelkezési jogot kapott, de a szicskozákok továbbra sem ismerték el maguk felett egyetlen nagyhatalom fennhatóságát sem. A hetmani kormányzat tekintélyének semmibe vételét orosz részről egyértelműen megmutatta, hogy a vilnai tárgyalásokhoz hasonlóan Andruszovóba sem hívták meg a Zaporozsjei Had képviselőit, és Ivan Brjuhoveckij hetmannal csak február végén közölték, mint kész tény a fegyverszüneti egyezmény megkötését és annak tartalmát.

Összegzés

A „kelet-európai harmincéves háborút” átmenetileg lezáró andruszovói egyezmény fordulópontot jelentett a 17. századi Kelet-Európa hatalmi viszonyaiban. Ezentúl egyre markánsabban megmutatkoztak a cári Oroszország expanzív törekvései, amely állam 1667-re megalapozta nagyhatalmi pozícióját. A cár kiegyezése a lengyel–litván kormánnyal és Ukrajna hivatalos felosztásának híre sokkolta a kozák sztarsinát, és az orosz uralkodót a perejaszlavi egyezmény súlyos elárulásával vádolták meg. Várható volt azonban, hogy az orosz–lengyel fegyverszüneti megállapodás nem lesz hosszantartó békés periódus kezdete a két állam között. Végül 1686. május 6-án Moszkvában írták alá az orosz–lengyel „örökbékét”,⁶⁸ megerősítve az 1667. évi rendelkezéseket⁶⁹ és egyben lezárva a „kelet-európai harmincéves háborút”.

A cári kormányzat a „Moszkva – 3. Róma” elmélettel igazolta az orosz nagyhatalmi törekvéseket (az orosz földek összegyűjtését), ami rányomta a bélyegét az orosz külpolitikára is. Az Orosz Birodalom végül I. Péter cár uralkodása idején szakított a moszkovita hagyományokkal, amikor áthelyezte a székhelyét Szentpétervárra – ezáltal a birodalmi törekvések alapját képező korábbi ideológia is új aspektusba került.

⁶⁵ Kihasnálva a Rurik-dinasztia kihalását követő „zavaros időszakot” (1598–1603), a lengyelek 1611-ben elfoglalták Oroszországtól Szmolenszket, amely várost és környékét az oroszoknak az 1616–1618 és az 1632–1634 közötti orosz–lengyel háborúban sem sikerült visszafoglalniuk.

⁶⁶ Szeveria vagy Sziveria történelmi régió a mai Délnyugat-Oroszországban, Ukrajna északi részén, Fehéroroszország keleti részén Novgorod-Szeverszk központtal.

⁶⁷ Полное собрание 1830, 656–669.

⁶⁸ Бантыш-Каменский 1858, 289–296.

⁶⁹ Az orosz kormányzat 1667-ben csak két évre kapta meg Kijevet, de azt követően sem adta át a Rzeczpospolitának, 1686-ban végleg megerősíthette a birtokjogát a város felett.

Bibliográfia

Források

- АКТЫ ЮЗР 1861 = *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. Т. 3. 1638–1657. Санкт-Петербург.
- АКТЫ ЮЗР 1863 = *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. Т. 4. 1657–1659. Санкт-Петербург.
- АКТЫ ЮЗР 1869 = *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. Т. 6. 1665–1668. Санкт-Петербург.
- Архив ЮЗР 1908 = *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 г.)*. Ч. 3. Т. 6. Киев.
- Бантыш-Каменский 1858 = *Источники Малороссийской истории*. Собранные Д. Н. Бантыш-Каменским, и изданные О. Бодянским. Часть 1. 1649–1687. Москва.
- Воссоединение 1953/1 = *Воссоединение Украины с Россией – Документы и материалы в трёх томах*. Т. 1. 1620–1647. Москва.
- Воссоединение 1953/2 = *Воссоединение Украины с Россией – Документы и материалы в трёх томах*. Т. 2. 1648–1651. Москва.
- Воссоединение 1953/3 = *Воссоединение Украины с Россией – Документы и материалы в трёх томах*. Т. 3. 1651–1654. Москва.
- Полное собрание 1830 = *Полное собрание законов Российской Империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное – Собрание Первое. С 1649 по 12 декабря 1825*. Т. 1. с 1649 по 1675. Санктпетербург.
- Prawa 1863 = *Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących*. Vol. IV. Warszawa.

Szakirodalom

- Frost 2003 = Frost, R. I.: *After the Deluge – Poland–Lithuania and the Second Northern War 1655–1660*. Cambridge.
- Gebei 1985 = Gebei S.: *Az Erdélyi fejedelemség és a Zaporozsjei Had politikai kapcsolatrendszerének vizsgálata 1648–1660 között*. (MS Kandidátusi Értekezés) Budapest.
- Gebei 2001 = Gebei S.: Nagyhatalmak vetélkedése Ukrajnáért a XVII. század második felében. In: *Emberék és eszmék. Tanulmányok Vadász Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. Gebei S. Eger, 193–204.
- Gebei 2007 = Gebei S.: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Budapest.
- Kaminski 1977 = Kaminski, A.: The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish–Lithuanian Commonwealth: The Hadiach union. *Harvard Ukrainian Studies*. 1/2: 178–197.
- Kiss 2003 = Kiss J. L.: Nemzeti identitás és külpolitika Közép-és Kelet-Európában. In: *Nemzeti identitás és külpolitika Közép-és Kelet Európában*. Szerk. Kiss J. L. Budapest, 13–29.

- Konopczynski 1936 = Konopczynski, W.: *Dzieje Polski nowożytnej*. T. 2. 1648–1795. Warszawa.
- Lepahin 1999 = Lepahin, V.: Új Jeruzsálem és harmadik Róma topográfiai ikonikusság. Moszkva ikontoposza. Nyíkon pátriárka ikonikus építészete. In: *Adalékok Moszkva felemelkedésének történetéhez*. Szerk. Ágoston M. Szombathely, 46–63.
- Magocsi 2010 = Magocsi, P. R.: *A History of Ukraine. The Land and Its Peoples*. Toronto.
- Oakley 1993 = Oakley, S P.: *War and Peace in the Baltic 1560–1790*. London and New York.
- Opalinski 2018 = Opalinski, E.: Kryzys, rozpad i odrodzenie I Rzeczypospolitej w okresie II wojny północnej (1655–1660) *Kwartalnik Historyczny Rocznik* 125/2: 337–363.
- Strémooukhoff 1953 = Strémooukhof, D.: Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine. *Speculum* 28/1: 84–101.
- Varga 2011 = Varga B.: Petro Dorosenko „háromfelé” politizálása a megosztott Ukrajnában (1665–1676). *Hungaro – Ruhénica* V. Szeged, 201–217.
- Varga 2020 = Varga B.: A „nemzeti hős” apa árnyékában – Jurij Hmelnyickij hetmanságai. In: *Tanulmányok a 25–30. évfordulóra*. Szerk. Szvák Gy. Budapest, 121–142.
- Горобець 2003 = Горобець, В.: Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. *Український історичний журнал* 6: 39–51.
- Горобець 2007 = Горобець, В.: „Волимо царя східного...” *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава*. Київ.
- Конисский 1846 = Конисский, Г.: *История русов или Малой России, соч. Г. Конисского, архиепископа Белорусского*. Москва.
- Клименко 2012 = Клименко, А. Н.: Идея «Москва – Третий Рим» и её интерпретация в современных геополитических концепциях. *Левиафан. 3. Материалы международной научной конференции «Геополитика многополярного мира»*. Под ред. А. Г. Дугина. Москва, 105–116.
- Крипякевич 2006 = Крипякевич, И. П.: Турецкая политика Богдана Хмельницкого. *Український археографічний щорічник* 10–11: 161–179.
- Крикун 2006 = Крикун, М.: *Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття*. Київ.
- Летопись Самовидца 1846 = *Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти*. Москва.
- Маркевич 1842–1843 = Маркевич, Н. А.: *История Малороссии*. Т. 5. Москва.
- Ригельман 1847 = Ригельман, А. И.: *Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще*. Книга 4. Москва.
- Усачев 2012 = Усачев, А. С.: Третий Рим или Третий Киев? (Московское царство XVI в. в восприятии современников). *Общественные науки и современность* 1: 69–87.
- Чухліб 2003 = Чухліб, Т.: Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки. *Український історичний журнал* 1: 68–81.